

²⁷ Федонюк С., Стрілка О. Масове співробітництво як чинник революцій «Арабської весни» // С. Федонюк, О. Стрілка // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія : Міжнародні відносини. –

Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки. – 2014. – № 14. – С. 157-163.

УДК: 327.54:[791.221.5:343.321]

© Володимир Фісанов
(м. Чернівці)

РЕАЛІЇ І МІФИ “ШПИГУНСЬКОГО СВІТУ” У ДЗЕРКАЛІ КІНО ДОБИ ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ: ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

У статті розглядаються деякі малодосліджені аспекти протистояння Заходу та Радянського Союзу у контексті розвитку пропагандистського кіно доби холодної війни. На прикладі конкретних документальних та художніх фільмів автор доводить безперспективність такого довготривалого протистояння, яке трагічно відображалось на житті простих людей і тих, хто методами “плащу й кинджалу” немовби боровся за їх безпеку і процвітання.

Ключові слова: політичне протистояння, СРСР, Захід, розвідка, “шпигунський світ”, образ ворога, кіно доби холодної війни, інформаційно-психологічна війна.

Volodymyr Fisanov. The realities and myths “spy world” in a mirror film era of the Cold War, political and psychological aspects. The article is devoted some unknown aspects of the confrontation of the West and the Soviet Union in the context of a propaganda movie during the Cold War. Analyzing, certain documentaries and feature films the author proves the futility of such long confrontation, which tragically affects the lives of ordinary people and those, whose methods “cloak and dagger” as if fighting for civic security and prosperity.

Keywords: political confrontation, the Soviet Union, the West, intelligence, “the spy world”, the image of the enemy, the movie of the Cold War, psychological warfare.

Владимир Фисанов. Реалии и мифы “шпионского мира” в зеркале кино периода холодной войны: политико-психологические аспекты. В статье рассматриваются некоторые малоизученные аспекты противостояния Запада и Советского Союза в контексте развития пропагандистского кино периода холодной войны. На примере конкретных документальных и художественных фильмов автор доказывает бесперспективность такого длительного противостояния, которое трагически отражалось на жизни простых людей и тех, кто методами “плаща и кинжала” как будто бы боролся за их безопасность и процветание.

Ключевые слова: политическое противоборство, СССР, Запад, разведка, “шпионский мир”, образ врага, кино периода холодной войны, информационно-психологическая война.

В умовах сучасних локальних війн, одна з яких розпочата на Сході України, усе більшої актуальності набуває вивчення досвіду воєнно-політичного й особливо пропагандистського протистояння двох

систем у роки холодної війни, які стали жорстким випробуванням для усіх країн так чи інакше втягнутих у глобальне протистояння двох наддержав.

Однак тут я маю чітко визначити одну з концептуальних цілей представленої читачеві матеріалу. Один з головних уроків холодної війни для нас на початку XXI століття, особливо для молоді, полягає у тому, що ми не повинні давати будь-якому “політичному” змісту (навіть у запаморочливій пропагандистській й психологічній обгортці) глибоко притиснути у наші душі. Річард Рорті зауважив якимось: “Слід припинити намагатися з’єднати самотворення з політикою, особливо, якщо ми ліберали”¹.

В умовах розповсюдження неправдивої, “підробної”, а то й просто фейкової інформації усе більшої ваги набувають матеріали, в яких подаються добре перевірені факти, зрозуміло, насичені сенсом і цікаві змістовно. Мабуть, що сьогодні в ціні стануть матеріали, котрі підпадатимуть під категорію “історичний фактчекінг” (англ. fact – “факт”, to check – “перевіряти”). У такому ключі і намагався побудувати запропоновану статтю.

Особливо цікавим є співставлення міфів, створених на основі пропагандистських фільмів про розвідників/шпигунів доби холодної війни з реаліями тодішньої політичної дійсності як на Заході, так і на Сході. Слід підкреслити, що період 60-х та 70-х років у вивченні пропагандистського кіно відрізняється від доби пізнього сталінізму. Як зазначає російський дослідник А. Федоров, після піку ідеологічної конфронтації епохи сталінізму і маккартизму (1946-1953 рр.), коли в екранних “образах ворога” переважав взаємний злий гротеск, “відлига” кінця 1950-х – першої половини 1960-х років привносила у ситуацію ідеологічної конфронтації в медіасфері елементи більш правдоподібного зображення “ймовірного противника”². При цьому, як і раніше, політичних приводів для ідеологічної та медійної конфронтації вистачало.

Дійсно, незважаючи на певне пом’якшення ідеологічного протистояння, “образ ворога” був і залишався найважливішим елементом “психологічної війни”, що передбачає використання політичними противниками пропаганди в числі інших засобів тиску на громадську думку.

Мета даної розвідки – розкрити деякі вже, мабуть, позабуті аспекти протистояння між Заходом і Сходом у кінці 60-х – на поч. 70-х років у контексті розгортання певних дій розвідок провідних

Західних країн та СРСР та їх віддзеркалення у психолого-пропагандистському кіно доби класичної холодної війни.

Один з документальних фільмів знаного російського критика, кінодокументаліста й публіциста Леоніда Млечіна з виразною назвою “Міст шпигунів”, присвячений перебігу довготривалої боротьби розвідок Західних держав на чолі із США і країн Варшавського договору на чолі з СРСР. Дія фільму розпочинається на майже легендарному мосту Глініке (з’єднував територію Західного Берліну з Потсдамом – НДР), де у роки холодної війни, зазвичай, відбувався обмін розвідниками/шпигунами Заходу і Сходу. На війні розвідок не люблять відпускати захоплених у полон суперників. Однак, до прикладу, збитий 1 травня 1960 р. над Уралом американський льотчик Г. Пауерс, хоча і був засуджений радянським судом до 10 років ув’язнення, реально відсидів лише 2 роки. Його обміняли у 1962 році на відомого радянського розвідника Рудольфа Абеля. А ще через деякий час на мосту Глініке відбувся ще один обмін відомого зв’язкового Олега Пеньковського Г. Вінна на “привеліюваного” шпигуна періоду холодної війни – Конона Молодого. Довгі роки, користуючись добрим прикриттям, Молодий діяв як успішний лондонський бізнесмен у сфері гральних автоматів. Епізод обміну Молодого на британського агента на славнозвісному мосту був показаний у художньому фільмі режисера С. Куліша “Мертвий сезон” (1968). Як зауважив Л. Млечін, цей обмін міг і не відбутися, адже сторони не довіряли одна одній: все висіло на волоску, оскільки з боку НДР – позаду на мосту були замасковані радянські автоматники, які будь-якої миті могли бути відкрити вогонь³.

Слід мати на увазі і те, що дуже важливий мотив тих у СРСР, хто присвячував себе розвідувальній діяльності (особливо це стосувалося розвідників-нелегалів) полягав у тому, щоби роками жити й досягати успіху на комфортному Заході, фактично “втікаючи” від “принад реального соціалізму”.

Дійсно, центром протиборства розвідок двох систем була у роки холодної війни територія роз’єднаної Німеччини. Згадаємо, де відбулося вбивство Степана Бандери, а також звідки на арені російської політики появився підполковник В.Путін. Ось як описує роль ЦРУ у тодішній ФРН публіцист Юліус Мадер (1984): у більш ніж 75 населених пунктах ФРН розміщено 200 його зарубіжних філіалів і точок. Найбільш укомплектованою є головна резиденція ЦРУ у Франкфурті-на-Майні. “Сюди надходять донесення начальників філіалів ЦРУ у ФРН з більш ніж 20 європейських держав. ... Робочі приміщення керівника філіалу ЦРУ в ФРН знаходяться у Бонні, у посольстві США. Особлива роль цього посольства у системі держдепу прослідковується з того, що, нараховуючи більш ніж тисячу співробітників, воно є самим великим офіційним зарубіжним представництвом” США⁴. Цікаво і те, що на початку 50-х років у системі західнонімецької розвідки БНД було сформовано

управління під назвою “Архів”, а при ньому – “служба 79”, яка розпочала вести стратегічну розвідку проти США, Англії, Франції та інших країн західного альянсу. У цьому не слід вбачати нічого дивного: адже у Бонні бажали грати самостійну партію у протиборстві з СРСР. До того ж слід було зробити чимало для відновлення втраченого престижу “молодших партнерів ЦРУ”⁵.

У фільмі Млечіна був показаний також громадянин НДР Вольфганг Фогель, який у роки холодної війни допомагав обміну “полонених” розвідників, а також брав участь у ганебному продажі політичних в’язнів зі Східної Німеччини. На цьому правлячі кола НДР тоді заробили чималу суму – майже 2,3 млрд. доларів.

Ще одна частина документального фільму Л. Млечіна була присвячена взагалі карколомному сюжету із новітньої історії розвідки: східнонімецький шпигун виявився у найближчому оточенні канцлера Віллі Брандта. Ним був один з довірених референтів Брандта Гюнтер Гійом.

Під час Другої світової війни як активіст СДПН Віллі Брандт переховався від гестапо у будинку лікаря, який був батьком Гюнтера Гійома. У 1955 році Гійом-старший звернувся “по старій дружбі” до Брандта, який був тоді правлячим бургомістром Західного Берліна, і попросив допомогти синові втекти на Захід. Той погодився і в 1956 р. Гюнтер Гійом прибув до ФРН як політичний емігрант. Ніхто не здогадувався, що він пройшов курс розвідпідготовки у КДБ і, маючи офіцерський чин в армії НДР, був агентом “Штазі” – східнонімецької таємної поліції і розвідслужби.

За завданням “Штазі” Гійом та його дружина Крістель вступили у СДПН і почали робити партійну кар’єру. Сходінка за сходінкою, і Гійом дістався до поста референта-радника канцлера. Тепер держбезпека НДР мала свого досвідченого розвідника в палаці Шаумбург, резиденції західнонімецького канцлера в Бонні. Погано спрацювала контррозвідка ФРН, яка перевіряла Гійома, насправді було за що зачепитися, проте він був допущений до роботи з матеріалами під грифом “цілком таємно”⁶.

Після парламентських виборів 1972 він став одним з трьох персональних помічників канцлера Брандта. Гійом від імені глави уряду здійснював зв’язок з керівництвом СДПН та її парламентською фракцією, а також з іншими партіями і об’єднаннями. Цей пост давав надзвичайний вплив і доступ до будь-якої інформації.

Нагадаємо, що це був час, коли Брандт з усією енергією приступив до проведення своєї нової східної політики, спрямованої на зближення зі Східним блоком і насамперед з НДР. Гійом міг знімати копії з документів, що визначали позиції на переговорах не тільки західнонімецького уряду, але і його союзників, включаючи Сполучені Штати. Як і вся інша інформація, отримана східнонімецькими шпигунами “розвідувальний здобуток” Гійома автоматично ставав й надбанням розвідки СРСР. З цієї причини, до прикладу, троє західних союзників, які

контролювали Західний Берлін, потрапили у винятково складне становище на переговорах 1972 р. з Радянським Союзом з питання про доступ до розділеного міста. “Росіянам наша позиція була відома з самого початку”, – стверджував Кеннет Раш, колишній посол США в Західній Німеччині і один з учасників переговорів.

У Східному Берліні і Москві знали також про подробиці фактично усіх дискусій Брандта з головними політичними діячами та союзниками ФРН, про листування з лідерами провідних західних країн, котре стосувалося планів на випадок введення надзвичайного стану. Гійом також брав участь у секретних дискусіях з питань внутрішньої і зовнішньої політики. Цікаво також і те, що управління розвідки забезпечило Гійома новітнім радіопередавачем типу «А-1» за термінологією західних контррозвідників. Цей радіопередавач складався з рації і мініатюрної шифрувальної машини з клавіатурою як у друкарської машинки. У шифрувальну машину вставлялася целулоїдна картка, і потім набиралася текст. У картці з’являлися розташовані відповідним чином отвори. Потім ця перфокарта вводилася в саму рацію. Натискання клавіші – і шифровка йшла в ефір протягом частки секунди. Запеленгувати такий передавач було неможливо⁷.

У зв’язку з викриттям Гійома навесні 1974 р. Брандт вимушений був піти у відставку. Пізніше він говорив, що міг цього не робити. Занадто піддався емоціям. Досить сказати, що жоден з керівників спецслужб, які проморгали шпигуна, у відставку так і не пішли. Ще один цікавий штрих із кіноісторії 70-х років. Художній фільм “Шпак і Ліра” (“Скворец и лира”), знятий Г.Олександровим у 1974 р. так і не вийшов на широкий екран через скандал у канцлера В.Брандта. Адже сюжет цього фільму навіть не натякав, а відверто демонстрував, що КДБ застосовує саме такі методи роботи: використання родинних і дружніх зв’язків для впровадження своїх агентів в західноєвропейську, і навіть точніше – західнонімецьку правлячу еліту. Зрозуміло, що прем’єра фільму такого всесвітньо відомого режисера, як Г. Александров, не могла не привернути уваги зарубіжних дипломатів і журналістів, які працювали в СРСР. Цей фільм не став би звичайним, прохідним явищем завдяки іменам знаменитого режисера і провідної актриси Л. Орлової. Проте вражаючий збіг сюжету фільму з реальними фактами був абсолютно небажаним саме у цей напружений політичний момент, тому його вихід на екрани, з точки зору керівництва СРСР, був абсолютно неприпустимим⁸.

Я хотів би підкреслити той факт, що жорстке протистояння як ідеологічне, так і військово-політичне було всеохопною реальністю протиборства капіталістичної і соціалістичної систем упродовж багатьох років. Адже обидві супердержави неодноразово погрожували застосуванням ядерної зброї (СРСР – М. Хрущов під час Суецької та Карібської криз), а США, як писав Макнамара, під

час війни в Кореї, Р. Ніксон в умовах В’єтнамської війни, Дж. Картер під час кризи у Перській затоці.

Тому декому з сучасників протиборство між СРСР і Заходом у 70-ї й 80-і роки ввижалося навіть десь на берегах Сени. Письменник-емігрант Анатолій Гладілін так описав “реалії” столиці Франції у телевізійних новинах після переможної ходи соціалізму в іронічному романі-фантазмагорії: “Трудящі Свердловського району Парижу зібралися на мітинг у приміщенні Опери імені Жоржа Марше, щоби висловити свій протест рішенню уряду Нової Зеландії... Усе гарнішими стають вулиці Парижа. На бульварі Мориса Тореза відкрився новий галантерейний магазин... Поліпшилось постачання міста молочними продуктами. На ринку у площі Бастілії з’явилися свіжі овочі і фрукти...”⁹. Сьогодні ж трагічний вододіл двох політико-ментальних систем Заходу і Сходу перенесений у нервову геополітичну точку – на схід України.

Хоча ще раз наголошу: у 1990 році, коли відбувся розпад Варшавського договору подібний сценарій був неймовірною політичною фантастикою. Ось як описував тоді досить мирний розпад Східного блоку і досить спокійну позицію СРСР з цього приводу один з відомих радянських дипломатів: “У воєнному сенсі безпека СРСР ніколи суттєво не залежала від союзу з угорською чи, скажімо, чехословацькою армією. Подальше перебування наших військ у східноєвропейських країнах ставало неможливим й безглуздим з політичної та військової точки зору. Там більше нікого й нічого захищати... Більш того, враховуючи неясність перспектив розвитку ситуації в Європі, ріст націоналістичних тенденцій, малу ефективність загальноєвропейських структур, які ще тільки народжувалися, подальший військовий союз з цими державами міг обернутись для нас неприємними несподіванками”¹⁰.

Зупинимось детальніше на одному із знакових фільмів доби холодної війни. Це американський фільм “Шпигун, який повернувся з холоду” Мартина Рітта (1965), знятий у рік втручання США у війну у В’єтнамі. Картина, яка була знята Ріттом за однойменним романом Джона Ле Карре, письменника й дипломата, по праву вважається вже упродовж більш ніж 50 років класикою шпигунського жанру – кращим політичним детективом. У 1963 році роман Ле Карре отримав премію Британської асоціації детективного і політичного роману “Золотий кінджал”.

Під час холодної війни спецслужби Великої Британії та Радянського Союзу маніпулюють британським агентом Алеком Лімасом (якого грає великий Річард Бертон), щоби підірвати довіру до деяких представників високопоставленого керівництва. Зазначимо, що фільм у 1967 році був удостоєний також премії Британської академії. У ньому глядачеві зокрема представлено реалістичний погляд на світ шпигунства: автори розвінчують героїчний образ шпигуна/розвідника. Не володіючи видатними якостями свого колеги Джеймса Бонда, Лімас втілює у собі образ втомленої і самотньої лю-

дини, яка є лише пішаком в руках урядів. Показовим є діалог між Лімасом і одним з агентів про методи ведення “таємної війни” з обох боків протистояння: “Я вважаю, – говорив цей агент Лімасу, – що методи слід порівнювати з методами, а ідеали з ідеалами. Я б сказав, що з часів війни методи – наші і наших противників – стали практично однаковими. Я маю на увазі те, що ми не можемо діяти менш безжально, ніж протилежна сторона, на тій лише підставі, що політика нашого уряду більш миролюбна. Він неголосно посміявся над власними словами. – Такого просто не може бути”¹¹. Однак, в кінці роману й фільму відбувається трагедія. Лімас та його коханка Елізабет, самі того не підозрюючи, допомагають зберегти дуже важливого британського агента в НДР: у подяку за це він у свою чергу допомагає Лімасу і Елізабет втекти з в’язниці. Проте, обидва вони вже нікому не потрібні – ворогуючі системи використали їх, і герої гинуть, розстріляні прикордонниками у момент переходу через кордон у Західний Берлін. Така доля конкретної “маленької” людини, знищеної жорнами пекельної машини холодної війни¹².

І сьогодні, ми маємо зрозуміти, що будь-які супергерої-розвідники (а саме такими їх змальовувало й продовжує “продавати” публіці пропагандистське кіно), з якого б боку вони не виступали, не врятовують наш такий крихкий світ, якому притаманна людська властивість помилятися. Як писав у мемуарах Роберт Макнамара, міністр оборони США у 60-і роки, спираючись на досвід подолання трьох воєнно-політичних криз (у тому числі й Карібської), ситуація завжди “може вийти з-під контролю; дії можуть призвести до непередбачуваних наслідків; наміри можуть бути невірно витлумачені; техніка може відмовити; кризи можуть розростатися, навіть якщо жодна із сторін не бажає війни”¹³. Не слід забувати, що глобальне протистояння з Радянським Союзом перемістилося у 70-і й 80-і роки, як пише сучасний дослідник Н.Веста, саме у третій світ, де, як вважалося, зміцнювались важливі чинники захисту “легітимності радянської держави”. Однак саме втручання СРСР в Афганістані й стало своєрідним прологом до занепаду радянської імперії¹⁴.

Дійсно, рятувати світ від подібних конфліктів – малих і великих – в ідеологізованих фільмах 60-х і 70-х років доводилося шпигунам-розвідникам обох ворогуючих сторін. Приблизно у цьому ж звичному ключі розвивався сюжет фільму “Мертвий сезон”, про який згадувалось вище. Однак найбільш незвичайною, цілком несподіваною для пересічного глядача, була поява на екрані, перед фільмом, “живого” радянського розвідника Рудольфа Абеля, який говорив про реальність багатьох показаних там подій. Раніше вже офіційно оголошувалося про обмін Абеля на американського льотчика-шпигуна Пауерса, але бачити подібне в кіно ще не доводилося. Прототипом розвідника, якого у фільмі блискуче зіграв Донатас Баніоніс, був згадуваний Конон Молодий, який діяв у Лондоні в якості успішного

канадського бізнесмена Артура Лонсдейла. Він, просидівши в англійській в’язниці близько трьох років, був у квітні 1964 обміняний на відомому мосту Глінікер-Брюкке на англійця Гревіллу Вінна, який встиг відбутися в радянській в’язниці близько півтора років.

Про реальні думки і справи К.Молодого написав вже у роки перебудови письменник В. Аграновський. Колись під час зустрічей для підготовки нових книг та фільмів про розвідку письменник робив вдома нотатки про спілкування з Молодим та Абелем. Згодом зустрічі припинилися, а записки залишилися. І ось, коли “відомство”, вже за часів Горбачова, дозволило, то з’явилася ця сама книжечка, де уражений читач зміг прочитати – не про напівміфічну Мату Харі, не про подвиг розвідника з красенем Кадочниковим, а про реальних шпигунів-розвідників, про їх будні та “контакти”, особливості роботи упродовж багатьох років “там” – на Заході... Ось деякі одкровлення Молодого: “Авантюрна жилка, кажете? Вона, можливо, і потрібна розвіднику, але головне в іншому. Кожен з нас грає самого себе, я б сказав, з поправками. Розвіднику, як і акторові, підбирають «роль», яка б відповідала його характеру, темпераменту, смаку і людському амплуа: цей художник, той винахідник, журналіст, лікар, консьерж, я, до прикладу, бізнесмен”. До речі, в англійській тюрмі він був дуже шанованим в’язнем. Як згадував сам Молодий, “дисертацію з фізики у тюрмі розпочав: виписав два десятки спеціальних книжок із тюремної бібліотеки. Ви, зрозуміли, мабуть, що я не лірик”. Швидкий обмін Молодого на Вінна був скоріше винятком у світі законспірованих розвідок у ті непрості 60-і роки. “Я знаю, що ви про нас думаєте: Боже, які вони одинаки! ... Ви навіть переконані, що у випадку провалу інші країни списують розвідників зі своїх рахунків... Це я ваші (В.Аграновського – В.Ф.) думки цитував, тепер свої: обмінюють нас і «своїми» визнають! Я тому класичний приклад...”¹⁵.

Висновки. Зрозуміло, що й сьогодні розвідки продовжують діяти і впливати на громадську думку у своїх і в “чужих” країнах через різні канали політичні, дипломатичні, мережеві. Однак несправедливості, бідності й зубожінню, а також “односторонньому військовому втручання”¹⁶, де б воно не відбувалося, можна протиставити філософію глибокого співробітництва і єдності світу, важливими політичними складовими, якого сьогодні є відкриті кордони, культурні взаємодії та справедливий економічний обмін, що йде на користь усім.

Говорячи ж про особливості кіноіндустрії доби холодної війни, нагадаємо тут про образ кінематографа, яким він бачився одному з французьких теоретиків 20-х років Л.Ландрі: в його баченні кіно було немовби поєднанням двох печер – магічної печери Платона і більш реалістичної, просякнутої грубою буденністю печери Алі-Баби. Ось що він писав на зорі кіно: тут є “чимало спритників, бізнесменів, переодягнених маклерів; кіно досить часто виступає у якості субпродукту іншої діяльності,

такої як проституція чи газетна реклама, тому, можливо, печера Алі-Баби видаватиметься більш надійною, ніж світ кінематографії...”¹⁷.

І нам, сучасним кіно- і телеглядачам, слід бути обачними, критично налаштованими й вкрай неподатливими до системних психологічних й пропагандистських трюків, якими ще більш насичена конформістська медіаіндустрія доби гібридних воєн і глобальних трансформацій.

¹ Рорти Р. Случайность, ирония и солидарность / Ричард Рорти . – М.: Гнозис, 1996. – С. 160.

² Федоров А. Образы холодной войны: проекция политики противостояния на экране / Александр Федоров // Полис. – 2010. – №4. – С. 48-64.

³ Млечин Л. Мост шпионов. Большой обмен [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=-G6SMQq7GKE>

⁴ Мадер Ю. Империализм: шпионаж в Европе вчера и сегодня / Юлиус Мадер. – М.: Политиздат, 1984. – С. 245.

⁵ Аграновский В. Профессия: иностранец. – М.: Вагриус, 2000 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.twirpx.com/file/359095/>

⁶ Млечин Л. Мост шпионов. Большой обмен [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=-G6SMQq7GKE>

⁷ Келер Дж. Секреты Штази. История знаменитой спецслужбы ГДР / Джон Келер. – Смоленск: Русич, 2000 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://coolib.com/b/237240/read#t45>

⁸ Фильм “Скворец и лира”, 1974 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://orlovamuseum.narod.ru /Starling_and_Lire.htm

⁹ Гладилин А. Французская советская социалистическая республика / Анатолий Гладилин.– Таллинн: “Александра”, 1991. – С. 10.

¹⁰ Квицинский Ю. Время и случай: Заметки профессионала / Юлий Квицинский. – М.:Олма-пресс, 1999. – С. 34.

¹¹ Ле Карре Дж. Шпион, вернувшийся с холода / Джон Ле Карре. – М.: Лимбус Пресс, 2000 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.lib.ru/ДЕТЕКТИВ/LEKARRE/holod.txt>

¹² The Spy Who Came in from the Cold (1965), directed by Martin Ritt [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://my-hit.org/film/22524/>

¹³ Макнамара Р. Путем ошибок – к катастрофе. Опыт выживания в первом веке ядерной эры / Роберт Макнамара. – М.:Наука, 1988. – С. 125.

¹⁴ Westad, O. The Global Cold War / O. Westad. – Cambridge: University Press, 2007.– 498 p. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.h-net.org/reviews/showpdf.php?id=21432>

¹⁵ Аграновский В. Профессия: иностранец.– М.: Вагриус, 2000 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.twirpx.com/file/359095/>

¹⁶ Westad, O.A. The Global Cold War / O. Westad. – Cambridge: University Press, 2007. – 498 p. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.h-net.org/reviews/showpdf.php?id=21432>

¹⁷ Ландри Л. Формирование чувствительности. Кино, синтез пещер / Лионель Ландри // Из истории французской киномысли. 1911-1933 гг. – М.: Искусство, 1988. – С.215-216.